

תוכן העניינים

1	הקדמה
9	מבוא: כניסת הדפוס למזרח התיכון
15	"הכניסה המאוחרת": בחירה בשולי המגרש?
22	הסבר חלופי: דפוס כאמצעי מיותר
31	1. תחילת הדפוס הערבי, מבט היסטורי
35	שינוי מלמעלה: בתי הדפוס של מְהֶמֶת עֲלֵי
40	יוזמות מלמטה: ביירות והר הלבנון
46	מרכז ופריפריה
51	2. מדפיסים ומוציאים לאור
55	סופרים כמו"לים
72	הפופולריזציה של העיסוק בדפוס
83	יזמים נוספים, מממנים ובעלי זכויות
97	3. ספרים, עיתונים, כרטיסי ביקור
100	טקסטים ישנים, קצב חדש
108	חידושים מודפסים
123	הדפוס בשירות הדת
135	4. אפיקי ההפצה
140	מוכרי ספרים וחנויות ספרים
157	ספריות וחדרי קריאה

169	5. קידום ההפצה
169	ערוצים חדשים: שירותי דואר וסוכני הפצה
184	פרסום
192	יוזמות יצירתיות: יוסף אל-שלפון ו"מועדון הספר" שלו
198	שיטת המנוי
208	6. קריאה וקוראים
210	חקר הקריאה במזרח התיכון
214	צמיחת ציבור קוראים ערבי: "המעגל הפנימי"
229	הכניסה לעולם הקריאה
238	7. קריאה במרחב הציבורי
238	קריאה שקטה במקומות ציבוריים: בתי קפה
247	קריאה קבוצתית בקול
259	סיכום
264	ביבליוגרפיה
295	מפתח

מבוא: כניסת הדפוס למזרח התיכון

הספר הראשון שנדפס באותיות דפוס ניידות (movable type)¹ בכתב הערבי בארץ ערבית או מוסלמית כלשהי הופיע ככל הידוע בחלב שבסוריה ב-1706. ספר הברית החדשה, פְּתֵאב אל-אַנְגִּיל אל-שְׂרִיף, הודפס על ידי הכומר עבדאללה זֶאחְרַתַחַת השגחתו של אֶת־נֵאֶסְיוֹס זְבֵאֶס, הפטריארך היווני-הקתולי של אנטיוכיה. זאת הייתה יוזמה אקראית וחריגה במחוז שבשליטה עות'מאנית, והיא נזכרת ככזאת במקורות ובספרות המחקר.² תשומת הלב המחקרית שניתנה לה פחותה לאין שיעור מתשומת הלב שהוקדשה ליוזמה שהופיעה שני עשורים מאוחר יותר בבירת האימפריה, זו של אַבְרָאָהִים מוֹתְפְּרִיקָה, נוצרי שהתאסלם ופעל בשירות הסולטאן. ב-1727, בעקבות פְּרִמָאן (צו) של הסולטאן אֶהְמֵת (אחמד) השלישי (שלט 1703–1730), שהתיר דפוס באותיות ערביות באימפריה,³ קיבל מותפריקה אישור

- 1 להבדיל מהדפסות "בלוק" וקמיעות, שהיו ידועות לפחות מאז המאה העשירית לספירה. ראו: Schaefer, 1–39.
- 2 דבאס־רשו, 37–81; כחאלה; Feodorov. אני מודה ליעקב מ' לנדאו על שהביא לתשומת לבי את המקור האחרון. מקורות אחדים (למשל Feodorov) מזכירים ספר אחר שנדפס בחלב באותה שנה – ספר מזמורי התפילה הנוצריים פְּתֵאב אל-זֵבּוּר אל-שְׂרִיף – כספר הראשון שהופיע בערבית באזור.
- 3 תרגום לאנגלית של הפרמאן מ-1727 מופיע אצל Atiyeh, *Book*, 284–285. הפרמאן מצביע על הצורך לענות בהקדם על הבעיה המחריפה של הידלדלות מאגרי הספרים באימפריה, חלק חשוב ממורשתה. הוא מציין את הדפוס כפתרון מתאים לבעיה ומצטט את חוות דעתו המנומקת של ראש המערכת הדתית (שיח' אל-אסלאם), התומכת באימוץ הכלי החדש. בהמשך מוגדר מגוון תחומים שבהם יהיה מותר להדפיס, ומוחרגים ממנו חיבורים הנוגעים למשפט מוסלמי, פרשנות הקראן, חֲדִית' (מסורות שבעל פה) וענייני דת, ונקבע נוהל לפיקוח של עֶלְמָא' על ההדפסה.

להקים לראשונה בית דפוס באיסתנבול ולהפעילו. כעבור שנתיים הוא השלים את הדפסת ספרו הראשון, מילון ערבי-תורכי בשני כרכים המבוסס על הֶצְחָאח של אל-ג'וֹהֵרִי (מהמאה האחת-עשרה), ואחריו באו ספרים נוספים. מותפריקה מתואר בספרות המחקר כ"מדפיס העות'מאני הראשון", ופועלו נזכר כמעט בכל חיבור שדן בהיסטוריה של הדפוס בעולם המוסלמי.⁴

זאח'ר ומותפריקה היו חלוצים, אבל איש משניהם לא היה יכול להתהדר בתואר "ראשון המדפיסים בשפה הערבית". ליוזמותיהם המקומיות קדמה הדפסה בערבית באירופה, שהחלה כבר במאה השש-עשרה. בתי דפוס באיטליה, בצרפת, בהולנד, בגרמניה ובאנגליה הפיקו ספרים בלשונות אסלאמיות אחדות, ובכלל זה הֶקְרָאן, למטרות דתיות-מיסיונריות, מחקריות או מסחריות, ועותקים מהם הגיעו גם אל אוספים באימפריה העות'מאנית.⁵ לזאח'ר ומותפריקה קדמו מדפיסים גם באימפריה עצמה, נתינים לא מוסלמים של הסולטאן שהדפיסו ספרים בלשונותיהם. מהגרים יהודים מספרד פתחו בתי דפוס עבריים באיסתנבול כבר בעשור האחרון של המאה החמש-עשרה, ובהמשך הקימו בתי דפוס נוספים שהפיקו ספרים בכתב עברי בסלוניקי, באַדִינָה, באיזמיר ובצפת. דפוס בארמנית החל לפעול בבירה העות'מאנית ב-1567 וביוונית – ב-1627. ידוע גם על מכונת דפוס במנזר בהר הלבנון, שהפיקה לפחות ספר אחד בערבית, באותיות סוריות, ב-1610; ועל מפעלים זעירים דומים בבעלות של יהודים ונוצרים במקומות שונים באימפריה.⁶ למעט יוזמות ספוראדיות כאלה של בני מיעוטים דתיים, הדפסת ספרים תחת השלטון העות'מאני-

4 בין המחקרים הביקורתיים שהופיעו בעת האחרונה ראוי לציין את: Kunt; Sabev, "First Ottoman"; Sabev, "Virgin"; van den Boogert של אל-ג'וֹהֵרִי, הבלשן בן המאה העשירית, הוא מילון ערבי-תורכי שתורגם לתורכית במאה השש-עשרה על ידי מהמת אפנדי ואנקולו (Vankulu).

5 אל-סמראי; Early; Roper, *Arabic Printing in Malta*, 9–104; Roper, "Early Arabic"; Balagna; Wilson, 26–32.

6 Schwartz, *Meaningful Mediums*, 30–32 (רשימה מפורטת של יוזמות כאלה). ראו גם מאמריהם של Tamari, Pehlivanian, Glass-Roper בקובץ בעריכת Hanebutt-Benz ואחרים; וכן מאמרו של Roberts.

המוסלמי בשפות האסלאם החלה רק במאה השמונה-עשרה; הווה אומר, למעלה מ-250 שנה אחרי גוטנברג.

הדפוס נכנס לאימפריה העות'מאנית לא רק בנקודת זמן מאוחרת יחסית אלא גם בקצב אטי יותר מכפי שהתרחש קודם לכן באירופה. זמן רב חלף עד שהתפתח לכדי תעשייה של ממש. זאח'ר ומותפריקה היו אולי פורצי דרך לדפוס הערבי והעות'מאני, אבל הדרך שפרצו נותרה שוממת עוד שנים ארוכות. יוזמתו של זאח'ר מתחילת המאה השמונה-עשרה נמשכה חמש שנים, שבהן הניב הדפוס שלו בסך הכול חמישה פרסומים במהדורות צנועות. מותפריקה ייצר שישה-עשר ספרים בהיקף כולל של כעשרת אלפים עותקים עד מותו ב-1746, ובאותה שנה נסגר בית הדפוס שלו. שמונה כותרים נוספים בהיקף הדפסה דומה הופיעו בבירה העות'מאנית עד לסוף המאה.⁷ בתקופה של למעלה משבעה עשורים, בין השנים 1727 ל-1800, נדפסו אפוא באיסטנבול 24 ספרים בהיקף כולל של כ-13–15 אלף עותקים. נוסף לכך ידוע על עוד 29 כותרים שהופקו באותן שנים במקומות אחדים בסוריה ולבנון במהדורות דומות.⁸ בסך הכול, אם כן, הייתה זאת תפוקה צנועה למדי. הציפייה לתחילת עידן חדש ודינמי בייצור ספרים, שביטא הפרמאן של הסולטאן אהמת השלישי מ-1727,⁹ התגלתה כמוקדמת מדי, והפעילות שלאחר מכן לא נתנה אות לתפנית היסטורית כלשהי. הופעתו של "המדפיס העות'מאני הראשון" במאה השמונה-עשרה תוארה לאחרונה כמעין תאונה היסטורית ("a pure chance") בסביבה שלא הייתה ערוכה לקלוט את בשורתו.¹⁰

7 שנת מותו של מותפריקה אינה ברורה די צורכה; ראו: Sabev, "Ottoman", 64–65. רשימת הספרים שהדפיס מופיעה שם, 83, האחרון שבהם ב-1842. רשימת הספרים שנדפסו ממותו ועד לסוף המאה מופיעה אצל Kut and Türe ואצל Oman et al. Gdoura, 249–264

8 הפרמאן צפה שמכאן ואילך ספרים "יופיעו בשפע" הודות לשימוש בדפוס; .Atiyeh, *Book*, 285

10 Sabev, "In Search", 6–7: "מאחר שהעות'מאנים עצמם לא היו אז בהמתנה דרוכה לדפוס, הופעתו של מותפריקה הייתה חסרת משמעות לחלוטין". בגרסה מעודכנת של מאמרו שינה סאָבב מעט את הניסוח: "מותפריקה היה 'סוכן של שינוי', אך לא 'סוכן של שינוי מיידי'"; Sabev, "Waiting", 105.

ההיסטוריה של הדפוס בשטחי האימפריה שבהם דיברו תורכית וערבית החלה באופן ממשי רק במאה שלאחר מכן.

קצב הפקת הספרים באימפריה העות'מאנית מאז כניסת הדפוס, מרשים ככל שהיה בהשוואה להיקפו עד אז, נראה צנוע, שלא לומר דל, אם משווים אותו לתפוקה בתחום זה באירופה בעשורים שאחרי גוטנברג. במערב היבשת ובמרכזה נפרסה אז רשת ענפה של בתי דפוס כמעט בן לילה, מליסבון ועד קרקוב ומנפולי ועד סטוקהולם. בחמשת העשורים שקדמו ל-1500 – תקופה הידועה בהקשר זה בשם **אינקונאבולה** (*incunabula*, עידן "ספרי העריסה") – נדפסו באירופה כ-30 אלף ספרים בכ-15–20 מיליון עותקים, כנראה יותר מכל הספרים שיצר האדם בששת אלפי שנות כתיבה.¹¹ בהמשך גבר קצב הייצור עוד יותר. הדפוס מילא מעתה תפקיד מפתח בהתפתחויות המרכזיות בתולדות אירופה, ובכלל זה הרנסנס המאוחר, הרפורמציה הפרוטסטנטית, המהפכה המדעית, המהפכה התעשייתית, התפשטות החינוך והאוריינות והפיכת הקריאה לעיסוק עממי. הערכת תרומתו של הדפוס לכל אלה היא נושא לדיון ולמחלוקות בין חוקרים,¹² אבל גם אלה הנוטים להמעיט בתפקידו מכירים בתרומתו האדירה להתפתחות האנושית.

הפער הגדול, הן בזמן והן בקצב, בין שתי התרבויות בכל הנוגע לכניסת הדפוס מעורר שאלות חשובות. מדוע נמנעה האימפריה העות'מאנית מאימוץ הדפוס עד למאה השמונה-עשרה אף שהייתה מודעת היטב לקיומו? מדוע, לאחר שכבר הסכימה לאמץ את הדפוס, הוא לא התקבל בה בהתלהבות דומה ולא לווה בפעילות נמרצת כפי

11 Dondi. הקטלוג המקוון של ספרי "עידן העריסה" (*Incunabula Short Title Catalogue*) של הספרייה הבריטית כולל 30,375 ספרים שנדפסו עד 1501: www.bl.uk/catalogues/istc (נבדק ב-10 ביולי 2017). הקטלוג כולל ספרים ששרד מהם לפחות עותק אחד, וייתכן שמספר הפריטים שנדפסו בפועל היה גדול יותר. המונח "ספר" בהקשר זה כולל פריטים בגדלים שונים, מעלונים של עמוד או שניים ועד חיבורים רבי-כרכים.

12 ראו, למשל, את העימות בין אליזבת אייזנשטיין ואדריאן ג'ונס ב-*American Historical Review*, 107, 1 (February 2002), 82–128; Eisenstein, *Printing Revolution*, "Afterword"; Grafton

שהיה בעבר באירופה? מדוע חלפו מאה שנים נוספות אחרי יוזמותיהם של זאח'ר ומותפריקה – שעה שהיתרונות הגלומים בטכנולוגיה החדשה כבר היו גלויים וברורים – עד שהיא הפכה לתעשייה המונית? ואולי כדאי גם לשאול: מה גרם ליורשיהם של שני החלוצים האלה במאה שאחריהם להצליח ולשגשג במקום שהם כשלו?

לפני שננסה לברר את השאלות הללו, מן הראוי לשאול תחילה אם בירור שכזה תקף מבחינה מתודולוגית: האם חקר תולדות הדפוס באימפריה העות'מאנית על רקע התקדים האירופי יסייע לנו בהבנת המקרה העות'מאני? האם דרך החשיבה הקבועה שלנו, הרגילה לזהות דפוס עם קדמה בהגדרתה המערבית, אין בה משום דעה קדומה שתמנע הערכה מאוזנת והוגנת של הסיפור העות'מאני, המבוסס אולי על הגדרה שונה של קדמה? שאלות מסוג זה שכיחות כיום בשיח ההיסטורי יותר מאשר בעבר, ויש אף הטוענים שבחקירת המקרה העות'מאני תוך הצגת שאלות השוואתיות כאלה יש משהו אֶ-היסטורי: השימוש באמות מידה התקפות בחקר חברה אחת לצורך בחינת חברה אחרת שהווייתה וערכיה שונים תוליד בהכרח תמונה מעוותת.¹³ האם לא יהיה אפוא מועיל יותר להתבונן בצמיחת הדפוס באזור כהיבט פנימי של ההיסטוריה העות'מאנית ולחקור אותו ללא זיקה לדוגמה האירופית?

נראה לי שההתחקות אחר תולדות הדפוס באימפריה העות'מאנית על רקע הניסיון האירופי עלול להתגלות כבלתי היסטורי רק אם מתעלמים לחלוטין מן המכשלות שבדרך (שאינן תמיד גלויות לעין, יש להודות). הסכנות הגלומות בהתעלמות כזאת קיימות כל אימת שאנו חוקרים תרבות שונה משלנו, גם כאשר איננו מתכוונים לערוך השוואה מפורשת בין שתי התרבויות, קל וחומר כאשר השוואה זו היא בלב הדין. ההטיה המאפיינת את ההסתכלות בחברות אחרות דרך הפריזמה התרבותית של המתבונן היא אחת הסכנות הרובצות לפתחו של ההיסטוריון, ופגעה לא מעט במחקר המערבי על העולם

13 למשל, Schwartz, *Meaningful Mediums* 18, וכן הדיון הנרחב בסוגיה בפרק 2 של התזה שלה. שוורץ טוענת שרוב המחקרים על תולדות הדפוס העות'מאני לרבות חיבורים שהתפרסמו לאחרונה לוקים בעיוות כזה.

המוסלמי. בין השאר היא השתקפה באופן שהמחקר הזה התייחס ל"כניסה המאוחרת" של הדפוס לעולם המוסלמי. מאחר שהדפוס זוהה באירופה עם קדמה והעדרו התפרש כהעדר קדמה, נטו חוקרים רבים לפרש את הימנעותם של העות'מאנים מאימוץ הדפוס כבחירה מודעת בפיגור, ואת קבלתם את הדפוס במאה השמונה-עשרה כאימוץ "מאוחר" של מודרניות. כפי שציין ההיסטוריון הבולגרי אורלין סאבב (Orlin Sabev), משקיפים מערביים ש"אינם מסוגלים לתאר לעצמם חברה ללא דפוס" ניסו להתמודד עם שאלה דמיונית שהייתה בעצם פרי הרגלי החשיבה האירופית, כשסברו שהעות'מאנים היו "שקועים בדילמה: להדפיס, או לא להדפיס". בפועל, טען, לא הייתה דילמה כזאת, והסברה מוטעית מיסודה.¹⁴

נדרשת אפוא מודעות מתמדת למסגנים התרבותיים שלנו, שתאפשר לנו לעקוף בזהירות את המכשלות. בחינה עצמית ללא הרף היא משימה תובענית אך אפשרית; אם נעמוד על המשמר, אין סיבה שיהיה משהו אֶ-היסטורי בבדיקה ההשוואתית שלנו. עיסוק בהשוואות כאלה, העיר ההיסטוריון הקוריאני יונג סיק קים (Kim), הוא לא רק לגיטימי אלא חיוני: תפקידם של "החוקרים המיומנים והכשירים ביותר הוא לשאול שאלות כאלה [...] איננו יכולים להרשות לעצמנו שלא להתמודד עם שאלות מהסוג של 'מדוע לא?'¹⁵ השוואות גדולות בין ציוויליזציות מציעות למתבונן החקרן תובנות שאין דרך אחרת להגיע אליהן, אתגר מרתק ומרגש מכדי שנחשוש להיכנס אליו בשל קשיים מתודולוגיים שאפשר להתגבר עליהם. סקרנות אינטלקטואלית כזאת היא שדחפה, למשל, את ההיסטוריון האמריקאי דייוויד לנדס (Landes) לנסות ולברר את שאלת העדרן של מהפכות מדעיות ותעשייתיות בתולדות סין: "מדוע לא לצפות מסין שתהיה מעוניינת בצמיחה ובהתפתחות כלכלית? שתשיג יותר בפחות עבודה?" בדומה

14 Sabev, "In Search", 3–5

15 Kim, 98. קים, שחקר את התפתחות המדע בסין, דן במאמרו באריכות בקשיים המתודולוגיים של השוואות רחבות בין תרבויות. הוא הצביע על מצב שבו הרגיעה מהתמודדות עם שאלות כאלה יצרה במשך הזמן דעה רווחת באשר להיותן בלתי לגיטימיות, דבר המרדד לדעתו את המחקר והשיח ההיסטורי.

לכך נוכל לשאול מדוע בחרו האימפריה העות'מאנית ונתיניה במזרח התיכון לפנות עורף במשך תקופה ממושכת לאמצעי שהוכיח את עוצמתו באירופה השכנה. נראה שמדובר כאן באחת מאותן דילמות גדולות המאפיינות את ההבדלים בין הציוויליזציות באירופה ובמזרח התיכון, בדומה לשאלות הנוגעות, למשל, לפאודליזם, ללאומיות או לדמוקרטיה. שאלות כאלה מזמינות השוואות זהירות בין מגמות ההתפתחות ההיסטורית של שתי התרבויות וסדרי הקדימויות של החברות בהן; הן חמקמקות וחקירתן מורכבת למדי. ואולם, כפי שציין לנדס, "בדיוק לשם כך אנו עוסקים בהיסטוריה".¹⁶

בשאלה מדוע התפתחות שאירעה בחברה אחת לא התרחשה בחברה אחרת כרוך קושי מתודולוגי לא פשוט. במקורות הפנימיים לתולדותיה של חברה אין בדרך כלל דיון בתופעות או ברעיונות שלא היו חלק מניסיונה שלה, ורק לעתים נדירות יש הסבר להעדרם. זה המצב באשר לדפוס במזרח התיכון שלפני המאה השמונה-עשרה: המקורות המקומיים, שהם כה עשירים בנושאים רבים אחרים, אינם מתייחסים כמעט לטכנולוגיה הזרה ואינם טורחים להסביר את הבחירה שלא לאמץ אותה במשך מאות שנים. להיסטוריון לא נותר אפוא אלא להישען על עדויות עקיפות ועל השערות, באותה מידה או אף יותר מאשר על עדויות מפורשות, ולהגיע להסברים טנטטיביים בלבד. קושי זה משתקף בבירור בעמודים שלפנינו.

"הכניסה המאוחרת": בחירה בשולי המגרש?

היסטוריונים שהתייחסו לאיחור בכניסת הדפוס לאימפריה עשו זאת על פי רוב בקצרה והסתפקו בהסברים שטחיים. הטיפול השכיח בנושא התאפיין עד לעת האחרונה במושגים פשטניים על העולם המוסלמי והעות'מאני וחזר על עצמו באופן לא ביקורתי במחקרים השונים. הוא שיקף כאמור את הנטייה המוכרת לבחון חברה אחרת לאור אמות המידה המקובלות בתרבותו של החוקר.

על פי ההסבר הסטנדרטי, ההימנעות העות'מאנית מאימוץ הדפוס נבעה בעיקר משלושה גורמים: רתיעת השלטונות, הסתייגות העלמא' (ההנהגה הדתית-הרוחנית) והתנגדותם של הפקידים ומעתיקי הספרים הרבים בבירה העות'מאנית. לסולטאנים יוחס החשש פן יביא עמו הדפוס רעיונות והרגלים זרים שיסכנו את הסדר האסלאמי שעליו נשענו שלטונם וכל המערכת האימפריאלית. על פי ההסבר הזה, שני סולטאנים – באיזיד השני וסלים הראשון – פרסמו פּרָמאנים בשנים 1485 ו-1515, בהתאמה, שבהם נאסרה במפורש הדפסה בשפות האסלאם בתחומי האימפריה, תקנה שהעובר עליה היה צפוי לעונש מוות. התקנה הזאת, על פי ההסבר, נותרה בתוקפה במאות השנים הבאות. אשר לעלמא', הם התנגדו לטכנולוגיה הזרה מטעמים דתיים מסורתיים: בעיניהם הדפוס ייצג פְּדָעָה (חידוש, המגונה מעצם היותו כזה), ועוד מהסוג הגרוע ביותר – זה הלקוח מתרבותם של ה"כופרים" – ובכך היה די לפסול אותו מכול וכול. כמי שהופקדו על שימור המורשת הרוחנית של הקהילה, הסביר אחד החוקרים, הם ראו ב"קדושת הלשון הערבית, הכלי שבאמצעותו התגלה דברו של האל", סיבה מספקת להסתייג מ"שימוש באותיות עשויות מתכת שהגיעו מן העולם הנוצרי" לשם ייצור טקסטים בשפה המקודשת.¹⁷

כמו הסולטאנים, גם העלמא' חששו כנראה מהאיום הגלום בטכנולוגיה הזרה על מעמדם כמופקדים הבלעדיים על מורשתה הכתובה של הקהילה. בעניין זה צוטטו דבריו של אבראהים מותפריקה, שקבע כי המנהיגים הרוחניים חששו שמא הדפוס יכניס לתפוצה ציבורית "כמות ספרים גדולה מן הנחוץ".¹⁸ באימפריה העות'מאנית הריכוזית, התנגדות כזאת מצד סולטאנים ועלמא' גם יחד די היה בה למנוע את כניסת הדפוס באמצעות צו מלמעלה. אך הייתה גם התנגדות מלמטה, מצד הפקידים ומעתיקי הספרים בבירה העות'מאנית. זו הייתה קבוצה רבת משקל – על פי עדות אחת הגיע מספרם באיסטנבול בשלהי המאה השבע-עשרה לכ-80 אלף איש¹⁹ – ולפיכך היה בכוחם לדרוש מן השלטונות למנוע

17 Atiyeh, "Book", 235

18 מצוטט אצל Göçek, 113.

19 נתון לקוח מדיווח של המלומד האיטלקי לואיג'י פרדיננדו מרסילי (Marsigli),

את כניסת הכלי שהיה פוגע קשות בפרנסתם. הן השליטים והן העלמאן ייחסו חשיבות רבה לפקידים ולמעתיקים; הם ראו בהם אבן מאבני היסוד של הסדר הקיים והיה להם עניין לגונן עליהם. בצד הגורמים הללו נזכרו מדי פעם בפעם גם סיבות נוספות להתחלה המאוחרת של הדפוס באימפריה העות'מאנית: סיבות כלכליות – העלות הגבוהה של הקמת בית דפוס והביקוש המוגבל למוצריו בקרב החברה הענייה והאנאלפביתית; וכן, באורח מעורפל משהו, סיבות תרבותיות – העדפה עקרונית של ביטוי בעל פה על טקסטים כתובים, ייחוס קדושה למילה הכתובה והערכה עמוקה לאמנות הקליגרפיה. גורמים אלה שימשו מחסומים נוספים בפני כניסת הדפוס לאזור.²⁰

ההסבר המקיף הזה נראה הגיוני ומשכנע בסך הכול, ועד לא מזמן הוא היה מקובל כמעט על כל חוקרי האזור. הוא עלה בקנה אחד עם תיאוריות של מודרניזציה, שראו בדפוס תנאי לקדמה ובהעדרו – עדות לתת-פיתוח. החוקרים חזרו וציינו כי בכך שוויתרה על הדפוס ויתרונותיו בחרה האימפריה העות'מאנית-המוסלמית להישאר בשולי מגרש המשחקים של ההתפתחות האנושית ונותרה מאחורי אירופה, שדהרה קדימה. היו אף מי שראו בכך ראייה ברורה להיותן של החברות האסלאמיות "נטולות חיים" או "נרפות" (inert) מבחינה אינטלקטואלית ומדעית במאות האחרונות.²¹ רק לעתים רחוקות נשמעו תהיות על סבירותו של הניתוח הזה או על תקפותן של הראיות ההיסטוריות שעליהן הוא נסמך.²² ההסבר המקובל הזה נכלל אפוא בערך "דפוס" (*maṭba'a*) במהדורה השנייה של האנציקלופדיה של

שהגיע מבלוניה לאיסטנבול כחייל צעיר ב-1682; מצוטט אצל Oman et al.

ראו גם המקורות המפורטים ב: Sabev, "Formation", 113.

Oman et al.; Robinson, 234

לדוגמה, Huff, 153–159, 307. ראו גם Diner, בעיקר פרק 3.

הבולט בין מי שעוררו שאלות כאלה היה אנדרה דמרסמן (Demerseman), כומר צרפתי שפעל בתוניס במחצית הראשונה של המאה העשרים. דמרסמן פרסם ב-1954 חוברת בת 76 עמודים, ובה העלה ספקות על ההנחות המקובלות והציע פרשנות מתוחכמת יותר להעדר הדפוס באזור. הפרסום שלו לא זכה לתשומת לב רבה ולא הטביע חותם, כפי שאפשר לראות מריבוי המחקרים המצוטטים בהערה הבאה להלן, שרובם המכריע נכתבו מאוחר יותר.

האסלאם הסמכותית, וחזר והופיע בספרות ההיסטורית, ובכלל זה בחיבורים שפורסמו בעשור הנוכחי.²³ "קבלת מוסכמות פשוטות שכאלה פוטרת את החוקר מהצורך בהסברים מורכבים וקשים", העיר ההיסטוריון איאן פראודפוט (Proudfoot) במידה של סרקזם.²⁴

ואולם מבט זהיר יותר ברכיבי ההסבר שהוצג כאן מעלה שאלות שהפרשנות המקובלת אינה נותנת להן מענה. אפשר לתהות, איך ייתכן שהתנגדות השלטון והסתייגות העלמא' מנעו הדפסה על ידי מוסלמים ברחבי האימפריה הענקית במשך מאות שנים, בעוד שבאירופה פרח הדפוס על אף מכשולים דומים. בדומה לכך אפשר לשאול כיצד קרה שהמגזר המקצועי של פקידים ומעתיקים באימפריה, שהיה מעוניין לבלום את הטכנולוגיה הזרה, היה אפקטיבי הרבה יותר במאמציו מאשר הקבוצות המקבילות לו באירופה, שגם הן ניסו להיאבק בדפוס אך הובסו במאבק בתוך זמן לא רב. בערות ועוני, שני מכשולים רבי-עוצמה לתפוצה ולקריאה המונית של טקסטים כתובים, לא היו בעיות ייחודיות למזרח התיכון: הם שררו גם באירופה, שהייתה ברובה המכריע אנאלפביתית כאשר הופיע הדפוס ואף מאוחר יותר, ואוכלוסייתה גם היא הייתה ענייה ברובה הגדול, אך חסרונות אלה לא מנעו את הצלחתו של הדפוס. ולבסוף, אפשר לתהות, כיצד קרה שליוזמותיהם של זאח'ר ומותפריקה במאה השמונה-עשרה לא היה המשך עשרות שנים, חרף העובדה שבשלב זה כבר הובטחו הסכמת המדינה ותמיכתם של העלמא', ציוד הדפוס היה קיים, ויזם חרוץ ובעל תושייה כבר פעל באזור. ההסברים הרגילים אינם נותנים תשובה לשאלה הזאת. הייתכן שגורמים נוספים, מורכבים יותר, פעלו בעניין זה מעבר לשיקולי האינטרסים של השחקנים הקבועים?

בשנים האחרונות, בעיקר בעשור האחרון, החלו חוקרים לבחון

23 Oman et al. (המאמר פורסם ב-1989). בין החוקרים שאימצו את ההסבר המקובל, כולו או חלקו, מצויים: צאבאת, 17, 21–22; דבאס-רשו, 14; Pedersen, 133–134; Nasrallah, 17–25; Szyliowicz, 251; Atiyeh, "Book", 234–235; Bagdadi, 85–86; Lewis, *Middle East*, 268; Bloom, 217–224; Finkel, 366–368; Harding, 432; Huff, 307; Diner, ch. 3; Wilson, 36–37; וכן (יש להודות) Ayalon, *The Press*, 166.

24 Proudfoot, "Mass Producing", 184

את השאלות האלה באופן ביקורתי יותר, והועלו ספקות לגבי הגרסה הנפוצה בדבר איסור מפורש של השלטון על השימוש בדפוס; עתה הוצגה גרסה זו כמיתוס או לפחות כהנחה שלא הוכחה. עד כה, כך נטען, לא התגלו בארכיונים צווי האיסור מטעם הסולטאנים באַיִזִיד השני וסֵלִים הראשון, על אף חיפושים קפדניים. יתרה מכך: ההנחה הזאת אינה מתיישבת עם כל הידוע על גישתם האוהדת של שני הסולטאנים ללימוד ולהשכלה. לא היה ערעור על הסברה המקובלת שעל פיה היחס החשדני מצד השלטון כלפי הדפוס היה צפוי והגיוני; אבל היו מי שהזכירו כי אין בידינו ראיות ישירות לחשדנות שכזאת, ואף פקפקו ביכולתם של צווי איסור מהמאות החמש-עשרה והשש-עשרה לשמר את תוקפם האפקטיבי עד למאה השמונה-עשרה ברחי אימפריה גדולה כל כך.²⁵ ספקנות בוטאה גם לגבי הטענה בדבר התנגדות העֵלְמָא' לדפוס. נטען כי במקורות הידועים לנו אין ראיות ליחס עוין של אנשי הדת כלפי הדפוס. יתר על כן: כאשר נבחנה האפשרות לאמץ את הדפוס במאה השמונה-עשרה, הביעו עֵלְמָא' רבים עמדה אוהדת. גם בדיקה של התייחסות המגזר הזה לחידושים טכנולוגיים במרוצת ההיסטוריה, כך נטען, מראה כי יחסם היה חיובי לעתים קרובות.²⁶ "במקום לטעון שהעֵלְמָא' התנגדו לדפוס, יהיה נכון

25 Ghobrial, 3–4; Sabeв, "Formation", 314–311; Schwartz, *Meaningful Mediums*, 54–55, 62–68. ספקות בנוגע לעצם קיומם של הצווים הסולטאניים העלה ההיסטוריון התורכי סלים נוזהת גֵרְצֵ'ק כבר ב-1928 (Gerçek, 9), אך רוב החוקרים אחריו התעלמו מכך. ההיסטוריון התוניסאי הכותב בצרפתית, וְחִיד קְדוּרָה (Gdoura), איתר את שורשי הסיפור על הצווים בדו"ח מאת אנדרה תֵבֵט (Thevet), צרפתי בן המאה השש-עשרה שסייר במזרח, דו"ח שהיה נראה מבוסס על שמועות בלתי מהימנות; ראו Thevet, 515. קדורה סבור שכותבים מאוחרים יותר אימצו את הדיווח של תבט כעובדה. Gdoura, 86–89, וראו גם Sabeв, "Virgin", 392–397.

26 Gdoura, 81–83; Kunt, 96; Proudfoot, "Mass Producing", 167; Sajdi, "Print," 117ff.; Skovgaard-Petersen, 77ff. במחקרו על קנוניזציה של טקסטים כחלק מ"תרבות כתבי היד" המסורתית, מראה כי הייתה התנגדות של עֵלְמָא' ממסדיים לכניסת הדפוס; Burak, 29–32. בורק אינו טוען שההתנגדות הזאת הייתה גורפת ומסיבית אלא מצביע על "התנגדות חכמי המשפט המוסלמים, או לפחות אחדים מהם, למיזם של מותפריקה", הערכה התואמת את זו של Skovgaard-Petersen, המצוטטת להלן.

יותר לומר שהיו עֲלֵמָא' שהתנגדו לדפוס", הציע אחד החוקרים.²⁷ ההנחה שהדפוס במדינה המוסלמית נבלם במהלך מלמעלה, בהתערבות שליטי החברה ומנהיגיה הרוחניים, הוטלה אפוא בספק.

סימני שאלה הוצבו גם על הסברה המקובלת לגבי חלקם המרכזי של הפקידים והמעתיקים במניעה של כניסת הדפוס.²⁸ אין ספק שלאנשי המגזר הזה היה עניין חיוני למנוע את כניסת המכונות שיבצעו את העבודה במקומם. אבל היסטוריונים נדרשים להוכיח, ולא רק לשער, שבידי העוסקים במקצוע הזה היה די כוח לממש את רצונם, כגילדה מאורגנת או במסגרת אחרת. מחקרים מהעת האחרונה הזכירו לנו שעדיין איננו יודעים די על תפקודן של גילדות עות'מאניות כדי להגיע למסקנה כזאת, והמעט שאנו אכן יודעים מצביע על כך שמעתיקי הספרים באיסתנבול לא היו ככל הנראה מאורגנים באופן כזה.²⁹ ביקורת הושמעה, בדומה לכך, על ההנחה שהקדושה שמייחסים המוסלמים למורשתם הכתובה ולשפה שבה היא נכתבה הובילה אותם להתנגד לדפוס. דנה סג'די (Sajdi), חוקרת אמריקאית ממוצא פלסטיני, ביטלה מכול וכול את "הסברה השגויה בדבר חשדנות מוסלמית מתמדת כלפי המילה הכתובה": לא הייתה קיימת "התנגדות קדושה" לדפוס, קבעה סג'די, בהציגה לראיה דוגמאות של הדפסות-בלוק מוסלמיות מהמאה העשירית ואילך, ובהן הקְרָאֵן.³⁰

בהסבר שהיה מקובל עד לאחרונה התגלעו אפוא סדקים ניכרים. אבל אם לא הסתייגות הסולטאנים, הדוגמטיות של העֲלֵמָא', הדאגה לפרנסת הכותבים למיניהם או ייחוס הקדושה ללשון ולכל מה שנכתב בה, מה גרם לעות'מאנים לדחות את הדפוס במשך תקופה

Skovgaard-Petersen, 78 27

28 התבוננות בנתון שהביא האיטלקי מרסילי – 80 אלף מעתיקים באיסתנבול של המאה השבע-עשרה – מגלה מיד את חוסר סבירות: בעיר של כ-800 אלף נפש באותה עת (דהיינו, כ-200–250 אלף גברים בוגרים), משמעות הדבר היא שכל מפרנס שלישי התקיים מהעתקת ספרים או מסמכים.

29 Sabev, "In Search", 3–4; Ghobrial, 2, quoting Eujeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden: Brill, 2004). ראו גם Berger, 15–16.

30 Cole, 348. Sajdi, "Print", 118–120. ראו גם Cole, 348.

כה ממושכת? השאלה קשה במיוחד לנוכח שתיקתם של המקורות המקומיים. "מעולם לא התפעלנו במיוחד מאבזורים זרים ומתוחכמים ואיננו זקוקים עוד לתוצרת התעשייה שלכם", הודיע קיסר סין למלך בריטניה ג'ורג' השלישי ב-1793, בניסוח מפורש של עמדתו;³¹ התבטאות ברורה דומה מצד שליט עות'מאני כלשהו אינה ידועה לנו. המחקר עד כה העלה רק קומץ התייחסויות לקוניות לדפוס מצד מוסלמים לפני המאה השמונה-עשרה. שני מחברים עות'מאנים הזכירו את העניין בקצרה, שניהם במאה השבע-עשרה: אַבְרָאֵהִים פֶּצְוִי (Peçevi, 1574–1649), שבספרו על תולדות האימפריה אֶזְבֵּר בקצרה את הדפוס באירופה ופירט את יתרונותיו; וּפְאֵתֵב צֶ'לֵבִי (Çelebi, 1609–1657) שבחיבורו על תולדות העולם (*Cihannüma*) דן בקיצור בדפוס בסין הקדומה. שניהם התייחסו לדפוס רק בהקשרים זרים, לא דנו במידת הרלבנטיות שלו לצורכי האימפריה שלהם ולא המליצו במפורש על אימוצו.³² בערך באותה עת, בקצהו השני של האזור, מֶחְמַד בֶּן עֶבְד־אֶל-וְהָאֵב אל-וַזִּיר אל-ע'סַאנִי כתב דו"ח על מסעו לספרד ב-1690 בשליחות הסולטאן של מרוקו, ובו תיאר בתי דפוס ועיתונים שראה שם והגדירם כהמצאות מוזרות של הכופרים.³³ אזכורים חטופים שכאלה – ייתכן שהיו פה ושם עוד כמה – אינם מגלים לנו הרבה על דעתם של מוסלמים בעניין הדפוס כאפשרות מעשית. אפשר אף לומר שהם משקפים מידה של שוויון נפש כלפיו. השתיקה הרועמת הזאת מותירה את שאלת הפער שבין אירופה לעולם המוסלמי בכל הנוגע לדפוס פתוחה להשערות ולפרשנויות, חפוזות או שיטתיות.

31 מצוטט על ידי Landes, 18.

32 פרטים אצל Kunt, 91; Sabev, "Virgin", 396; Sabev, "Formation", 314.

33 Ghasānī, 67. ההיסטוריון וחד קדורה הציע פרשנות שונה בעניין זה: המוסלמים לא התעלמו מסוגיית הדפוס אלא נהפוך הוא – בין המאות השש-עשרה והשמונה-עשרה הם ניהלו "דין ממושך" (long débat) על יתרונות הדפוס וחסרונותיו. כראיה לכך הוא מביא התייחסויות עות'מאניות לקוניות אחדות בשאלת ייבוא ספרים אירופיים לתחומי האימפריה; Gdoura, 83–86. נראה כי קדורה בחר לראות כקו רציף סדרה של נקודות אקראיות ובלתי קשורות זו לזו.

הסבר חלופי: דפוס כאמצעי מיותר

בדיון מסודר על העדרו של הדפוס מן המזרח התיכון ראוי לבחון היבטים תרבותיים, חברתיים, דתיים ופוליטיים של הנושא. כל הגורמים האלה רלבנטיים לעניין, גם אם קשה לקבוע את משקלו היחסי של כל אחד מהם.

מקום טוב להתחיל בו הוא המישור התרבותי. באופן כללי אפשר לומר שבחברות מוסלמיות הוקצה לטקסטים כתובים מקום מוגבל בתפקודה השוטף של הקהילה. עניין זה מרכזי לדיונו וחשוב לבחון אותו מקרוב, מעבר לקביעות הפשטניות בדבר "העדפה מסורתית של הגישה האוראלית", או "הקדושה הנצחית של כל הכתוב בערבית". דיבור וכתובה היו שני אמצעים לשימור והנחלה של ידע שהשלימו – לא סתרו – זה את זה ולכל אחד מהם נועדו תפקידים מוגדרים. הגייה בקול של טקסטים כתובים הייתה חיונית בהקשרים פולחניים: מאחר שעל פי האמונה העביר האל את מסריו למאמינים באמצעות דיבור, נחשבו טקסטים דתיים לבעלי תוקף מלא כאשר נקראו בקול. כך היה בעת ציטוט הקראן, שמסריו קיבלו את משמעותם המלאה כאשר נהגו בדיבור, ובדומה לכך התפילות. העדפה כזאת לביטוי אוראלי, שאפיינה באופן מובהק את העיסוק בטקסטים קדושים, הורחבה גם לסוגים מסוימים אחרים; למשל, עדויות משפטיות, שבהן לגרסה המוצגת בדיבור ניתן תכופות משקל שעלה על זה של עדויות כתובות. גם בעולם הלימוד המוסלמי והעברת הידע המסורתי היה ערך מיוחד לקריאה, לשינון ולציטוט בקול, ובדרך כלל הם נחשבו עדיפים על קריאה שקטה.³⁴ בדומה לכך, שירה ואף פרוזה ספרותית נחשבו לרוב כמקבלות את הביטוי המלא ביותר שלהן בקריאה בקול. עדויות בבית משפט, לימוד במדרסה, ציטוט שירה וספרות – בכל אלה היה למסר המדובר חשיבות מרכזית.

ההעדפה הזאת להגייה בעל פה בהקשרים מסוימים הביאה לעתים

34 Berkey, *Transmission*, 26–30. דיון תמציתי בעניין שיטת המסירה של הקוראן מופיע אצל Graham. שאלת המסירה בעל פה מול העלאה על הכתב נדונה רבות גם לגבי הדית'. בהקשר הזה הועלה בין השאר החשש שהעברת שרשראות המוסרים בכתב חשופה יותר לזיוף.

חוקרים להקנות משקל יתר למקומה של המילה המדוברת על חשבון המילה הכתובה במסורת המוסלמית, והיו מי שסברו שהעדפת הביטוי בעל פה הייתה כה גורפת עד שהורידה את הכתיבה לדרגת אמצעי ביטוי נחות. המוסלמים, כך נטען, "גילו מאז ומעולם חשדנות עמוקה כלפי המילה הכתובה".³⁵ זוהי, כמובן, הכללה גסה: אילו זה היה המצב, לא הייתה המורשת המוסלמית הכתובה בכל תחומי הידע עשירה כפי שהיא. בצד החשיבות המיוחדת שיוחסה למילה המדוברת בנסיבות מוגדרות שררה גם הערכה רבה לספרים ולכתיבה ככלים חינויים לשימור הידע, הלימוד והפצת הרעיונות, הערכה שהשתקפה בין השאר במסורת העתקת הספרים ובבניית אוספים מרשימים, כפי שנראה בהמשך. מעמדו החשוב של הביטוי האוראלי וההערכה הרבה למורשת הכתובה התקיימו זה בצד זה לפחות מאז המאה העשירית, בלי שזה יבוא על חשבון זה.³⁶ ברור למדי כי לא הייתה זו חשיבותה המיוחדת של המילה המדוברת שמנעה את כניסת הטכנולוגיה לייצור המוני של טקסטים אל העולם המוסלמי.

את היחס הכמותי בין היקפי השימוש בכלים אוראליים ובכלים כתובים בחברות האלה (ולמעשה בכל חברה) אי אפשר לאמוד כמובן. העדויות העומדות לרשותנו מאפשרות לכל היותר התרשמות שטחית באשר ליחס הזה.³⁷ על סמך ההתרשמות הזאת אפשר להניח כי מספר האנשים שקראו וכתבו במזרח התיכון שלפני עידן הדפוס היה קטן, אם לא לומר זעום. בקבוצה הזאת נכללו בעיקר מי שעשו זאת במסגרת תפקידים הציבוריים: **עֲלֵמָא**, לרבות אלה שהועסקו במוסדות משפט ולימוד והיו מופקדים על שימור המורשת המשפטית והרוחנית של הקהילה;

35 Diner, 69–79 ובדומה לכך Robinson, 236–237, "mistrust of the scriptural" במסורת המוסלמית). ביקורת על גישה זו ראו אצל Proudfoot, "Mass Producing", 167–168; Messick, 158–159; Sajdi, "Print", 117–118 ולאורך המאמר. סג'די מציגה ביקורת חריפה יותר על טיעונו של דינר באותו עניין.

36 Hirschler, 12–25. הירשלר מראה כי בתקופות היסטוריות שונות חלו עליית ומורדות במעמד של ספרים ובתפקידם בחיי התרבות של חברות מוסלמיות, שינויים שלא בהכרח התפתחו באופן לינארי.

37 בעיית העדויות מורכבת במיוחד כשמדובר בפרקטיקות שאינן משאירות עקבות בכתב, כגון קריאה או תקשורת בין-אישית, כפי שנראה להלן.

פקידים בשירות השלטון שמילאו תפקידים מנהליים בדרגים השונים; מעתיקים למיניהם, שהתפרנסו ממתן שירותים לציבור; מלומדים שכתבו ספרי מדע, כרוניקות, הגות דתית, שירה ועוד; ופה ושם גם אנשים פשוטים כגון איכרים, חיילים, סוחרים, ואפילו סֶפֶר פשוט – "האורינים החדשים", כפי שכינתה אותם דנה סג'די במחקרה³⁸ – שרכשו כישורי קריאה והיו סקרנים מספיק לקרוא ואפילו לכתוב. כל אלה יחד היו מיעוט קטן בקהילה, שכבה דקה בלבד; כל השאר היו אנאלפביתים ונותרו מחוץ למעגל הקוראים. המעגל הזה אמנם לא היה קשיח אלא דווקא חדיר, והכניסה אליו הייתה זמינה לכל מי שעמדו לרשותו תנאים ללימוד ומוטיבציה מספקת. אולם בפועל, רק מעטים חצו את הקו. החברה ככלל לא ראתה בקריאה וכתובה כישורים שימושיים הנחוצים לכולם אלא כלים המיועדים למילוי תפקידים מוגדרים, ואפשרויות ההכשרה בתחומים האלה היו צנועות למדי. סדר זה לא נתפס כבעייתי מבחינה כלשהי. אדרבה: הוא היה מקובל כסדר הנכון של הדברים.

ידע כתוב, אם כן, היה טריטוריה השמורה לקבוצות מסוימות, לא בהכרח אקסקלוסיביות אך מובחנות בברור. לאלה שמחוץ להן לא היה צורך בכישורי הגישה לידע הזה. "בעולם האינטלקטואלי העות'מאני", העיר ההיסטוריון התורכי מֶתִין קונט (Kunt), "לימוד היה אליטיסטי במהותו, הן בשל המספר המוגבל של אנשים בעלי יכולת הבנה מעמיקה והן משום ההיקף הצנוע של חומרי קריאה ראויים ומועילים"³⁹. קשה להעריך עד כמה מוגבל היה מספרם של האנשים האורינים ועד כמה צנוע היה היקפם של הטקסטים הראויים, אבל כהתרשמות אינטואיטיבית המדגישה את היקפם הקטן, הנחה זו נראית מתקבלת על הדעת. התקשורת השוטפת ברחבי הקהילה ובמוסדות המדינה התבצעה ברובה

38 על הסֶפֶר ופשוטי עם אחרים שכתבו כרוניקות וספרי היסטוריה בדמשק של המאה השמונה-עשרה, ראו אצל Sajdi, *The Barber*. מחקרים מהזמן האחרון הראו שהקבוצה הזאת החלה מתרחבת עוד טרם כניסת הדפוס. נושא זה יידון להלן, בפרק 2.

39 Kunt, 98. בדומה לכך, רופא מצרי בן המאה השבע-עשרה, ששוחח עם נוסע צרפתי על היחס העות'מאני לדפוס, חיווה דעתו שקריאה מעמיקה של טקסטים מועטים עדיפה על פני קריאה שטחית של רבים; מצוטט על ידי Demeerseman, 56–57, וראו גם Berger, 18, 22–23.

הגדול באפיקים מדוברים, החל בהעברת הודעות מן השלטון לנשלטים, דרך הפצת ידיעות וידע בתוך החברה ובמסגרות החינוך השונות, וכלה בפעולות בידור ופנאי, שהיו מבוססות הרבה יותר על האזנה וצפייה מאשר על קריאה. האפיקים האלה שירתו את החברה היטב. את הכמויות הצנועות של טקסטים כתובים שהיו נחוצות למטרות שונות אפשר היה להפיק בקלות בכתב יד. לדברי קונט, "היה כאן מקרה קלאסי של טכנולוגיה ותיקה ויעילה שלא היה מקום להחליפה בטכנולוגיה מסורבלת ויקרה מדי".⁴⁰

ההסבר שלעיל מקיף היבטים מעשיים ותרבותיים כאחד. הסבר אפשרי נוסף הוא תרבותי בלבד וקשור לגורם חמקמק משהו: רתיעה מהדפוס מטעמים אסתטיים. ההנחה הנפוצה, שעל פיה דוברי ערבית התייחסו מאז ומעולם בחרדת קודש לאותיות שבהן נכתבה שפתם ואף לפעולת הכתיבה עצמה, היא הנחה תקפה, אף כי לא אחת יוחסו לה משמעויות מפליגות מעבר למידה הסבירה. היא בוודאי נכונה ביחס לכתבים קדושים, שאותם היה חשוב להפיק בתשומת לב יתרה ותוך הקפדה על יפי הכתיבה וחנוּה. ערכם של טקסטים מהסוג הזה היה לפיכך גבוה לא רק בשל תוכנם אלא גם הודות לעיצובם הנאה. אבל טקסטים כאלה היו חלק זעיר מכל מה שנכתב בערבית; כל השאר היו כתבים שעסקו במגוון אין סופי של עניינים שלא הייתה בהם קדושה וייצורם לא הצריך סוג דומה של הקפדה. חשיבותם של ספרי מדע וחוכמה, מסמכי שלטון ומנהל, רישומי השיעורים של תלמידי המְדַרְסוֹת, ניירת מסחרית ולמעשה כל טקסט אחר שאינו קדוש, נקבעה על פי ערך המידע שהיה כלול בהם ולא על פי עיצובם הצורני. חשיבות האסתטיקה של הכתיבה בערבית, אם כן, לא הייתה אחידה אלא ייצגה קשת של מצבים, על פי הנושא והתוכן שבהם עסקה. ספרים שנדפסו בערבית באירופה והגיעו אל המזרח התיכון לפני כניסת הדפוס אליו, וגם לאחריה, שיקפו לרוב רמה נמוכה של עיצוב חזותי על פי הנורמות המקומיות ולפיכך לא היה בהם כדי לשמש דוגמה אטרקטיבית של הטכניקה החדשה. ההדפסה בהם הייתה בדרך כלל נאה פחות מן הכתיבה ביד, "עיוות נלעג של עבודת המעתיקים", כהגדרתו של אחד החוקרים.⁴¹ עדויות מזמנים

Kunt, 97 40

41 Proudfoot, "Mass Producing", 171–174. הערבית שנדפסה בדפוס אותיות (טיפוגרפיה), העיר פראדפוט, "הייתה יותר מפוזרת ממה שקוראי [הערבית] היו

וממקומות שונים בעולם המוסלמי הצביעו על העדפה של גרסה כתובה ביד על פני גוסס מודפס של אותו הטקסט: מדיווחו המצוטט תכופות של אנטואן גלאן (Galland) מאיסתנבול של המאה השבע-עשרה,⁴² דרך עדויות מאותה עיר ומתימן במאה השמונה-עשרה, ועד דיווח ממחוזות מוסלמיים במזרח אסיה, מתחילת המאה התשע-עשרה.⁴³ חשיבותו של המכשול האסתטי פחתה מעט עם פיתוח שיטת הליתוגרפיה (הדפס אבן) באירופה בשלהי המאה השמונה-עשרה, טכניקה המבוססת על שכפול של טקסטים כתובים ביד על גבי לוחות אבן. הכתיבה הידנית אפשרה שמירה על נורמות היופי של הכתב בערבית, והשיטה אומצה אפוא בחלקים של העולם המוסלמי במרוצת המאה התשע-עשרה, בעיקר באיראן, בהודו ובארצות אחרות במזרח אסיה וכן בחלקים של צפון אפריקה ובמצרים. לעומת זאת, דפוס אותיות (טיפוגרפיה) נותר דומיננטי במחוזות ערביים אחרים של האימפריה העות'מאנית. מדוע השימוש בליתוגרפיה לא התרחב יותר במקומות שבהם הדפיסו בערבית היא שאלה מעניינת ורלבנטית, המצריכה מחקר נוסף.⁴⁴

-
- רגילים לו. היא נראתה כמו שורות שחורות של אותיות אחידות וסטטיות, בניגוד לצורות המגוונות והדינמיות של כתב היד"; Proudfoot, "Typography", 121. ראו גם Sabev, "Formation", 315.
- 42 "הערבים, הפרסים והתורכים [...] מעדיפים קריאת ספרים בשפותיהם הכתובים ביד על פני אלה המודפסים [...] בחנות ספרים באיסתנבול ראיתי עותק [מספרו של] אֶבְן סְנָא שֶנְדַפֵּס בְרוּמָא, אשר הופק בכתב הערבי הנאה ביותר העולה ביופיו על כל המהדורות המודפסות האחרות. העותק הזה נותר בחנות זמן רב [בלי שנמכר] למרות מחירו הנמוך [...] בעוד שאותה חנות וכן חנויות אחרות מוכרות אותו הספר בכתב יד במחיר גבוה בהרבה"; Galland, עמ' xix.
- 43 Proudfoot, "Mass Producing", 172; Proudfoot, "Typography", 121 (מצטט עדות מִבְּטָאבֵּיהַ; Messick, 159–160) מצטט את ממצאיו של Carsten Niebuhr (לגבי תימן); Sabev, "Waiting", 112–113; (מצטט עדויות בנושא משלהי המאה התשע-עשרה). ראו גם: Berger, 16–17; Demeerseman, 36–45.
- 44 Messick; Proudfoot, "Mass Producing", 171–174. בתי דפוס ליתוגרפיים בבעלות מוסלמית פעלו במצרים לצד בתי דפוס טיפוגרפיים מאז אמצע המאה התשע-עשרה. המצב היה שונה בלבנון ובסוריה, שבהן המדפיסים – שהיו ברובם הגדול נוצרים – העדיפו את הדגם הטיפוגרפי האירופי. דיון בנושא בהקשר המצרי מופיע אצל Schwartz, *Meaningful Mediums*, 244–276;

כמו רוב הגורמים האחרים שאנו בוחנים כאן, גם על הגורם האסתטי קל יותר להצביע מאשר לאמוד את משקלו, ומאחר שמדובר בעניין של טעם נראה שהוא אף נזיל יותר מגורמים אחרים. ובכל זאת אפשר להניח – אם כי אולי לא להוכיח – שהיה לו תפקיד מסוים, כנראה צנוע, בעיכוב כניסת הדפוס לאזור ובהאטת התאקלמותו, כפי שמרמזות העדויות שהובאו לעיל. הרתיעה מן האיכות הצורנית של הערבית המודפסת, שאולי השפיעה בשלבים המוקדמים, הייתה עתידה לדעוך ולהיעלם עם הפיכת השימוש בדפוס ערבי לשגרה בעקבות התרחבות ייצור, ועם השיפור בהיבט החזותי של האותיות הערביות המודפסות.

אולם הרכיב המרכזי בהסבר לאי-כניסת הטכנולוגיה הזרה לאימפריה במשך מאות שנים אחרי גוטנברג היה העדר הביקוש. בסדר שהיה מקובל על המדינה ועל נתיניה כאחד, ובו ניתן מענה מספק לכל צורכי הכתיבה, לא נוצר ביקוש רב לטקסטים כתובים, והכמויות שהופקו בכתב יד ענו על הצרכים. מצב זה היה שונה מהמציאות ששררה קודם לכן במערב אירופה ובמרכזה; שם ניכרה עלייה בשימוש בטקסטים כתובים עוד לפני הופעת הדפוס. סטודנטים באוניברסיטאות שצרכו ספרי לימוד, סוחרים ובעלי מלאכה עירוניים שניהלו רישום עסקי ונזקקו לטפסים, עורכי דין שהיו זקוקים לספרי חוק ולרשומות משפטיות, פקידי מנהל עירוני וממשלתי שגלגלו כמויות גדולות והולכות של ניירת, אנשי אצולה ובורגנות עשירה שאספו ספרים בשל יוקרתם – כל אלה יצרו ביקוש למוצרים כתובים מסוגים שונים. על הביקוש הזה ענו תחילה מיזמים עסקיים של העתקה ביד, שהואצו באירופה במאה שלפני הדפוס – התפתחות שבמקומות מסוימים הייתה רחבה דיה להוביל להתארגנות גילדות מקצועיות של מעתיקי ספרים. כאשר הופיע הדפוס כבר היו קיימים באזורים שונים באירופה יסודות של שוק צרכנים פוטנציאלי למוצריו.⁴⁵ ביקוש כזה וקבוצות כאלה לא היו קיימים במזרח התיכון ערב כניסת הדפוס לאזור, בוודאי לא בהיקף המתקרב לזה שבאירופה.⁴⁶

וכן אצל Suit, במיוחד פרק 1 (דיון בליתוגרפיה לצורך הדפסת הקראן).
Febvre and Martin, 170–180; Martin, ch.5; Eisenstein, *Printing Press*, 45
ch.3; אליאב-פלדון, 21–24.

46 העלייה בביקוש לספרים בערי מצרים וסוריה בין המאות השש-עשרה והשמונה-

הקשר נוסף שבו ראוי לבחון את הנושא הוא ההקשר הפוליטי. ההנחה שהשלטונות וההנהגה הרוחנית באימפריה העות'מאנית לא ששו לאמץ כלי שהיה עלול בטווח הארוך לאיים על מעמדם, נראית הגיונית. אבל אם מייחסים לה משקל כגורם לעיכוב בכניסת הדפוס יש להוסיף לה עוד הסבר, שחשיבותו מתבררת לאור התקדים האירופי.⁴⁷ גם באירופה הציבה ההמצאה אתגר לסמכותם של מלכים ושליטים אחרים, אתגר שנראה רחוק בתחילה אך הפך לממשי במרוצת הזמן. הדפוס איים גם על מעמדה הציבורי של הכנסייה הקתולית, כפי שהתברר בחריפות עם פרוץ המהפכה הפרוטסטנטית, אם לא קודם לכן. הן השלטונות והן ראשי הכנסייה התאמצו לבלום או לפחות לפקח על תפוצת הדפוס ומוצריו, אך זכו בהצלחה חלקית ומוגבלת בשל הכללים שהכתיבו את אופי החיים הפוליטיים באותה עת בחלקים נרחבים של אירופה. כוחות בעלי אינטרס ומוטיבציה פעלו לקידום הטכנולוגיה: נוסף לביקוש מלמטה – מצד סוחרים, סטודנטים, אנשי ספר וצרכנים אחרים בעלי משאבים ופנאי – היה קיים גם אינטרס עסקי של יזמים עירוניים, מגזר דינמי שחתר לנצל את האפשרויות הכלכליות המבטיחות שהיו גלומות בכלי החדש בתחום התקשורת העסקית והפרסום. בצדם פעלו גופים בעלי מניעים דתיים בעיקרם – הן הכנסייה הקתולית, שביקשה לנצל את הכלים החדשים לצרכיה והן מבקריה, שנאבקו להגביל את כוח הממסד הכנסייתי. הגורמים האלה, שלכולם היה עניין כזה או אחר בדפוס, היו יחד מנוע רב עוצמה שדחף את התעשייה קדימה. הם עקפו את המכשולים שהוצבו בדרכם ובסופו של דבר השיגו את יעדם.

הנסיבות הפוליטיות-החברתיות באירופה המערבית והמרכזית של העת החדשה המוקדמת אפשרו מידה רבה של חופש פעולה לאזרחים ונתינים בעלי יוזמה שכאלה. הכללים ששררו באימפריה העות'מאנית באותה עת היו שונים. המערכת הפוליטית הריכוזית שהתקיימה

עשרה, שעליה הצביעה נְלִי חַנָּא (Hanna; ראו פרק 2 להלן), אם אכן התרחשה הייתה כנראה בהיקף צנוע בהרבה מהביקוש שניכר מוקדם יותר באירופה.

47 את הטיעון המופיע בפסקה הזאת אני חייב למירי אליאב-פלדון, שעמדה על חשיבותו המרכזית. אני אסיר תודה לה על כך.

בה נשענה על עיקרון של ציות מלא לשלטון, עיקרון שהיה מקובל על הכול ולא רק כדרישה פוליטית אלא גם כחובה דתית. המרשם שעל פיו פעלה המערכת הזאת נראה כמצדיק את עצמו, בין השאר בתוצאות המוצלחות של עימותי האימפריה עם אויביה בין המאות החמש-עשרה והשבע-עשרה. במציאות הזאת לא היה סביר שיצמחו יוזמות פרטיות לקידום פרויקטים עצמאיים, קל וחומר כאלה שהייתה יכולה להיות להן נגיעה ולו עקיפה ליסודות הסדר הפוליטי. אם לחשדנותם של הסולטאנים והעלמא' כלפי הדפוס היו שותפים בקרב מקביליהם באירופה, הרי מבחינת מסגרות השליטה והטלת המרות הם פעלו בתנאים נוחים בהרבה מבחינתם; אתגרים מסוכנים כאלה מצד נתיניהם היו אפשרות שלא עלתה על הדעת.

לכל הגורמים הללו אפשר להוסיף את החשדנות המסורתית באימפריה המוסלמית כלפי חידושים, בעיקר חידושים שמקורם חיצוני כאמור. זו לא הייתה אמנם משוכה בלתי עבירה, אבל נראה שהיא בכל זאת הייתה מכשול (למותר לציין חשדנות כלפי כלים ורעיונות זרים לא הייתה בהכרח תופעה מזרח-תיכונית ייחודית). חברות מוסלמיות התגברו על היסוסים כאלה כאשר האימוץ של חידושים זרים נראה כדאי – למשל, במקרה של המצאת הנייר או אבק השריפה. אבל כאשר האמצעי החדש נראה בלתי נחוץ כשלעצמו ובלתי אטרקטיבי, העובדה שהוא הגיע מבחוץ ושיקף תפיסות זרות הייתה כנראה סיבה נוספת להסתייגות.⁴⁸

כל הגורמים הללו יחד יכולים להסביר את חוסר העניין הבסיסי שגילו המדינה העות'מאנית והחברות הערביות שבשליטתה ביחס לרעיון הדפוס לפני המאה התשע-עשרה. היה בהם שילוב של חשדנות מלמעלה וחוסר עניין מלמטה. עד למאה התשע-עשרה לא היה לחברות במזרח התיכון צורך או עניין במכונות שישכפלו טקסטים כתובים בכמויות המוניות. הם לא השתכנעו מאיכות הדוגמאות המודפסות מתוצרת אירופה שאליהן נחשפו וחשו חוסר אמון כלפי מקורם הזר. יחסה של חברה אחרת, סין הקדם-מודרנית, לטכנולוגיה

האירופית תואר כ"שוויון נפש מתנשא כלפי כל דבר מערבי"⁴⁹. נראה שהגדרה כזאת משקפת נכונה גם את יחסן של החברות העות'מאניות, שהיו שוות נפש כלפי אירופה וככל הנראה אף חשו עליונות כלפיה. יש לשער שגם אילו הופיעו יוזמות מקומיות פרטיות בתחום זה, הסדר הפוליטי והמוסכמות החברתיות והתרבותיות היו חונקים אותן באֵפן.

כפי שאפשר לראות בנקל, הן ההסברים הישנים – שרבים עדיין אווזים בהם – והן אלה שהוצגו כאן, מבוססים על ההנחה שההבדלים בין העולם המוסלמי ובין אירופה מבחינת יחסם לדפוס שיקפו פערים תרבותיים ופילוסופיים עמוקים יותר. השוני בין שני סוגי ההסבר הוא במידה רבה שוני בדגשים. הפירוש הנפוץ, המייחס את העדרו של הדפוס לאיסור מצד הסולטאנים והעלמא', בשל דאגתם למעמדם ומשום הסתייגותם מחידושים מטעמים מסורתיים, מקפל בחובו רמיזה לדוגמטיות תרבותית מובנית המאפיינת חברה בלתי נאורה. ספק אם הסבר כזה מסייע לנו לרדת לעומקם של השיקולים שהשפיעו על יחסן של חברות במזרח התיכון לדפוס. נראה לי מועיל יותר להתבונן בהעדפות התרבותיות של החברות האלה, העדפות שיעילותן השתקפה בתפקודו התקין של הסדר הפוליטי, החברתי והתרבותי במאות השנים שאחרי גוטנברג. מנקודת מבט כזאת, הבחירה שלא לאמץ את הטכנולוגיה הזרה והמיותרת נראית סבירה.

ולבסוף, ראוי שנזכיר לעצמנו שכל הברור הזה נעשה לא כדי לפרש תופעה, אלא כדי להסביר את העדרה, ולכן אין לראות בו אלא ניסיון טנטטיבי בלבד. כל עוד אין בידינו עדויות מפורשות מאת השחקנים עצמם המבהירות את החסר הזה, יהיה עלינו להסתפק בהסברים ארעיים שכאלה. עדויות ישירות בעניין כנראה לא ימצאו בעתיד: חברה שפעלה על פי מה שנתפס כנוסחה מנצחת לא נדרשה להסביר מדוע לא קיבלה אמצעי שנראה בלתי נחוץ. רק כאשר מצבה הכללי של האימפריה העות'מאנית החל להשתנות, בזמנים מאוחרים יותר, החל משתנה גם יחסה לרעיונות האירופיים, ובכלל זה הדפוס. רק אז מצאו שליטי החברה ומדריכה לנכון לשקול ברצינות רבה יותר את אימוץ הטכנולוגיה הזרה.